

ORTADOĞU ARAŞTIRMALARININ BAŞLANGICI VE İLK KURUMSALLAŞMA ÇABALARI

Kübra YÜCEL YÖNLÜ*

Atıf: Yücel Yönlü, Kübra. "Ortadoğu Araştırmalarının Başlangıcı ve İlk Kurumsallaşma Çabaları", *Sosyologca*, Sayı 29 (2025), s. 101-108.

ÖZ: Bu metinde bugün modern dönem alan çalışmalarından biri olan Ortadoğu Çalışmalarının kökenlerine değinilmiş, Ortadoğu araştırmalarının başlangıcı ve ilk kurumsallaşma çabaları belli bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Modern anlamda Ortadoğu çalışmalarının başlangıcı için Batı'nın Doğu'ya yönelik entelektüel, siyasi ve kültürel ilgisinin yoğunlaştığı dönem ve sonrasında ortaya çıkan Oryantalist çalışmalar gösterilmektedir. 20. Yüzyılın başında bölgenin ilk kez "Ortadoğu" olarak tanımlanması ile birlikte bölgeye olan ilgi daha çok siyasetin ve uluslararası ilişkilerin konusu olmuştur. Metinde öncelikle Ortadoğu'ya yönelik bu ilk ilgi ele alınmakta, bu ilginin bir sonucu olarak ortaya çıkan coğrafya, tarih ve dil odaklı çalışmalar ve kurumlar ile bu ilginin zaman içinde farklı alanlar yönelmesi ve ilk kurumsallaşma çabalarına kısaca yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ortadoğu, Oryantalizm, Kurumsallaşma

The Beginning Of Middle East Studies And The First Institutionalisation Efforts

ABSTRACT: In this text, the origins of Middle Eastern Studies, which is one of the field studies of the modern period, are mentioned, and the beginning of Middle Eastern studies and the first institutionalization efforts are discussed from a certain perspective. For the beginning of Middle Eastern studies in the modern sense, the period of the intensification of the West's intellectual, political and cultural interest in the East and the Orientalist studies that emerged afterwards are shown. At the beginning of the 20th century, the region was defined as the "Middle East" for the first time and the interest in the region became the subject of politics and international relations. In the text, the initial interest in the Middle East is first addressed, along with the geography, history, and language-oriented studies and institutions established as a result of this interest, as well as the gradual shift of this interest toward different fields over time and the first efforts of institutionalization, all of which are briefly mentioned.

Keywords: Middle East, Orientalism, Institutionalization

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 08.02.2025

Kabul Tarihi : 15.05.2025

* Sosyolog, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, kyucelyonlu@gmail.com, ORCID:0009-0003-2135-6516

Giriş

Dünyada ve Türkiye’de Ortadoğu üzerine yapılan çalışmalar önemli bir literatür birikimine sahiptir. Ortadoğu çalışmalarının kurumsallaşması bu ilginin sürekliliğinin işaretidir. Buna karşılık Ortadoğu çalışmalarının kurumsallaşması kendi başına sorun edilmemiş ve çalışma konusu olmamıştır. Ortadoğu çalışmalarının başlangıcı için farklı örnekler verilmektedir. Coğrafi keşiflerden, İstanbul’un fethine kadar birçok önemli olay Batı’da Oryantalizm/Şarkiyatçılık gibi Doğu’ya olan öncelikle coğrafi, kültürel ve entelektüel ilgi sonrasında daha çok siyasi bir ilgiyle devam etmiştir. Terimin resmi olarak kullanılmasından sonra daha çok jeopolitik önemi bölgeye dair daha sistemli bir akademik ve stratejik bilgi üretiminin başlamasını sağlamıştır. Ortadoğu’ya yönelik bu akademik ve stratejik ilginin kökenlerine ve kurumsallaşmanın ilk adımlarına dair bilgiler modern dönem ve günümüz Ortadoğu çalışmalarının seyrine ve değişen yapısını açıklamada yardımcı olmaktadır.

Ortadoğu Araştırmalarının Başlangıcı ve İlk Kurumsallaşma Çabaları

Bugün Ortadoğu araştırmaları olarak nitelendirilen çalışmaların başlangıcı bölgenin bu şekilde tanımlanmasından çok daha öncelere gitmektedir. Bu anlamda Doğu’yu merkeze alan araştırma ve incelemeler modern anlamda Ortadoğu çalışmalarının öncülleri olarak düşünülebilir. Batı’daki Doğu’ya karşı merak ve ilgi kimi araştırmacılara göre Binbir Gece Masalları’na kimi ne göre Marco Polo Seyahatnamesi’ne kadar gitmektedir. Bu ilginin geçmişi üzerine tartışmalar devam ede dursun Coğrafi Keşifler ve sonrasında İstanbul’un Fethi ile başlayan Türklere olan merakın etkisiyle Avrupa’da enstitüler ve üniversitelere bağlı Şark kürsüleri kurulmuştur. Bu kurumlar vasıtasıyla Doğu’ya olan ilginin kurumsallaşması genel olarak Doğu’nun, dili, kültürü, tarihi, gelenekleri ve edebiyatı üzerine araştırmalar yapmak olarak tanımlanan Şarkiyatçılık (Oryantalizm)** ile sağlanmıştır.

Ortadoğu çalışmalarının kurumsallaşmasında coğrafi keşifler, bu keşifler sırasında bölgeye giden çoğu devlet görevlisi, asker ya da araştırmacıların yazdıkları seyahat yazıları, coğrafi keşiflerle başlayan bu sürecin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgeyle ilgili tarihsel keşiflere imkan vermesi, Oryantalizm ve 20. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla birlikte Yakındoğu’dan Ortadoğu kavramına geçilişi ve bölgeyi Avrupalı devletlerin yönetmeye başlamasıyla bölge hakkında bilgi sahibi olma ihtiyacı ve Ortadoğu çalışmalarının bu isimle müstakil bir disiplin olarak var olması söz konusudur.

Batı’da üniversitelerin ortaya çıkışı XII. yüzyılı bulmuşsa da bu duruma zemin hazırlayan faktörler önceki yüzyıllarda aranmalıdır. Batı’nın yani İspanyol Batısının Müslümanlarca ele geçirilmesi Doğu’nun önemli zenginlikleriyle Batı’nın temasını sağlarken, bu zenginliklerden en önemlisi fikri dünya yani entelektüel üretimlerdir. Avrupa’nın VIII. yüzyıldan itibaren İslam dünyası ile etkileşimi, özellikle bilgi ve kültürel alışveriş, kentleşme ile din adamlarının bilgi düzeyinin artması gibi etmenler Batı’da üniversitelerin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde İslam dünyasından Avrupa’ya gelen bilimsel ve felsefi eserler Batı’da bilgi birikimini arttırmış ve üniversitelerin kuruluşunda etkili olmuştur. Avrupalıların Latinceye çevirdikleri bu eserler Müslümanların Yunanca ya da başka dillerden Arapça çevirdikleri eserlerdir.¹

** Metin boyunca Şark yerine Doğu kelimesini kullanmayı tercih ettik. Ancak bu bölümde bazı kurumların orijinal isimlerini ve 19.yüzyıl öncesi dönemde Doğu ile ilgili çalışmaları anlatırken zaman zaman kelimeleri Şark ve Şarkiyatçılık olarak kullandık.

¹ Pınar Ülgen, “Geç Ortaçağ’da Avrupa’daki Üniversiteler ve Eğitim”, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 7, S.14 (2010), s. 352

Oryantalizm tarihinin başlangıcı, Orta Çağ Hristiyan Batı dünyası ile Müslüman Doğu dünyasının ideolojik ve dini mücadelesinin tarihidir. Hristiyan dünyası için İslamiyet’le karşılaşma köklü sorunlara sebebiyet vermektedir. Bu sorunlarla mücadele için Hristiyan Batı Haçlı Seferleri, Misyonerlik ve ticarete hâkim olmak gibi pratik önlemler alırken, İslamiyet’i tanımak ona dair bilgi sahibi olmak asıl meseledir. Burada başka bir sorun daha ortaya çıkmaktadır: İslamiyet’e dair öğrenilmesi zor bu edebi ve filolojik bilgileri elde etmeden sorunların çözülemeyeceği ve ancak sorunun da “gizlilik, taassup ve daha fazla kire bulaşma korkusu sebebi ile gerçekleri öğrenmeye yanaşmama arzuları” nedeniyle daha da çözülemez oluşudur.²

Şarkiyatçılık, Doğu’nun tarihi, kültürü, dili, felsefesi kısacası maddi ve manevi özellikleriyle Doğu’yu anlamayı, Doğu’ya dair bilgi sahibi olmayı ama bunu yaparken Batılı yöntemleri kullanan bir düşünce şekli, bilimsel bir disiplin olarak değerlendirilirken, 1970’li yılların sonunda Edward Wadie Said öyle bir eserle karşımıza çıkmıştır ki Doğu’da ve büyük oranda Batı’da da bilinen ama hiçbir zaman bu kadar net, sistemli ve o ölçüde tahrik edici bir şekilde ifade edilmemiş olanı “Şarkiyatçılık – Batı’nın Şark Anlayışları (Orientalism, Western Conceptions of the Orient)” adıyla duyurmuştur. Said’e göre Şarkiyatçılık yani Oryantalizm, Şark (Doğu) (çoğunlukla) ile Garp (Batı) arasında yapılan ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan düşünce tarzıdır. Genel olarak 18. yüzyıl sonunda itibaren Şarkiyatçılık, Doğu ile ilgilenen, Ona hakim olurken Onu yeniden kuran ve kontrol eden Batılı bir yaklaşımı, Batılı düşünce tarzı, akademik bir disiplindir. Batı çoğu zaman karşıtı olarak Doğu’yu kendini tanımlama da kullanırken Doğu şüphesiz Batı medeniyetinin temel bir parçasıdır. Bu anlamda Oryantalizm de içinde kurumları, bakış açısı, ilmi, bürokrasisi hatta sömürgeci bürokrasi ile birlikte toptan bir düşünme şekli, ifade biçimidir. Bu anlamda Doğu’yu anlatmak ve araştırmak Oryantalizm, anlatan, araştıran kişi (ki bu kimi zaman bir antropolog, kimi zaman bir dil bilimci ya da sosyolog olabilir) de Oryantalisttir. Kısacası Oryantalizm Doğu hakkında yorumda ve yargıda bulunan, tasvir eden, eleştiren, yerleştiren, yöneten, Doğu hakkındaki fikirleri onaylayan, çalışma nesnesi Doğu olan kurumlar bütünüdür.³ Said’in Şarkiyatçılığı âdeta Batı ile Doğu arasındaki güç ilişkilerinin soy ağacını çıkarmaktadır.⁴

Şarkiyatçılığın kökenlerine dair bir ortaklık yoktur. Kimi araştırmacılar 10. yüzyıl, kimi araştırmacılar Kur’an-ı Kerim’in Latinceye çevrildiği ve Latince-Arapça sözlüğün çıkarıldığı 12. yüzyılın başlarına götürse de Şarkiyatçılığın Avrupa’da kavram olarak ortaya çıkışı 18. yüzyılın sonunu bulmaktadır. İngiltere’de 1779, Fransa’da 1799 yılında kullanılmaya başlanan kavram, 1838 yılında Fransız Dil Akademisi Sözlüğü’ne girmiştir.⁵

1535’te İstanbul’a gelerek Rumca, Türkçe, Arapça, Kiptice ve Ermenice öğrenen Guillaume Postel, 1539 yılında Avrupa’nın bir başka şehri Paris’te College de France’da Arapça kürsüsünü kurmuştur.⁶ Ancak Şarkiyatçılığın asıl geliştiği dönem 19. ve 20. yüzyıllardır. 1795 yılında Paris’te Şark dilleri için bir okul inşa edilmiş, okulun Şark dilleri ve edebiyatına hizmet etmek yanında pratik faydalarının da olmasına önem vermektedirler.

² Mahmud Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, çev., Abdulaziz Hatip, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006, s. 26

³ Edward Said, *Şarkiyatçılık Batı’nın Şark Anlayışları*, (çev.) Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, Mart 1999, s. 1-16

⁴ Ümmet Erkan, “Şarkiyatçılığın Tarihsel, Felsefi Temelleri ve Garbiyatçılık”, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 1, 1 (2016), s. 59

⁵ Mahmud Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, s. 25

⁶ Yücel Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine”, Marife, S. 3 (2002), s.21, TDV İslam Ansiklopedisi, Yücel Bulut, “Oryantalizm” maddesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> (08.01.2024)

Dönemin Şarkiyatçıların önnde gelen ismi Sylvestre de Sacy, Paris'i Arap araştırmalarının merkezi yapmakta ve böylece Paris eğitim almak için Avrupa ülkelerinden öğrenci ve ilim adamlarının geldiği bir merkez olmaktadır. Ancak De Sacy'nin araştırmaları İslam üzerine değil Arap edebiyatı ve grameri üzerineydi. Şarkiyatçılığın kiliseden ayrılmasından sonra, 18.yüzyılda Şark Dilleri Okulu laik oryantalizmin ilk örneği olmuştur. Şarkiyatçılık kilise kontrolünden ve baskısından çıktıktan sonra sadece Şark dilleri ve edebiyatını araştıran bağımsız bir disiplin haline gelmiştir.⁷

Napolyon'un 1798'deki Mısır Seferi Batı'nın İslamla ve Osmanlı dünyasıyla ilişkilerinde ve oryantalist çalışmalar için önemli bir tarihtir zira Napolyon bu sefere çıkarken yanına birçok oryantalist bilim adamı almıştır. Mısır'da içinde kimyacılar, arkeologlar, biyologlar, tarihçiler ve tıpçılar gibi birçok farklı meslekten uzmanların faaliyet gösterdiği Institut d'Egypte'i kurmuştur. 1784'de ise İngiliz dil bilimci William Jones Hindistan Kalküta'da Bengal Asya Cemiyeti'ni kurarak Asya araştırmalarına önemli katkılar sunmuştur.⁸

İngilizler 1599'da kurduğu Doğu Hindistan Şirketi'yle bölgede etkili olabilmek adına bölgede konuşulan resmi ve mahalli dil olan Farsça'yı öğrenmenin gereğini fark etmişlerdir. Mevcut merkez yeterli gelmeyince 1800 yılında Fort William Kolej kurulmuş ve Farsça, Arapça klasik eserler yanında pratik eserler yayınlanmış ve tercümele yapılmıştır.⁹

Doğu araştırmaları ve ilahiyat arasında o güne kadar olan ilişki 1700'lerle birlikte kesilmeye başlamıştı. Paris'te açılan Yaşayan Doğu Dilleri Okulu (Ecole des langues orientales vivantes)'nda laik oryantalist çalışmalar yapılmaktaydı. Ancak asıl çalışmalar Asya Cemiyeti "Société Asiatique" Şarkiyatçılığın kurucusu Sylvestre de Sacy tarafından 1822'de kurulmasıyla başlamıştır. Bu kurumu takiben 1823'de Royal Asiatic Society, 1842'de Americal Oriental Society kurulmuştur.¹⁰

Almanya'da oryantalist çalışmaların başlangıcı, 1477 yılında kurulan Eberhard Karls Üniversitesi (Tübingen Üniversitesi)'nde Hristiyan Teolojisi Bölümü'nün yan disiplini olarak açılan Şark Dilleri ve Kùltürleri Bölümü'ne kadar gitmektedir. Alman oryantalist çalışmaların bağımsız bir şekilde gelişmesi ise Tübingen Üniversitesi Şark Enstitüsü'nün kurulmasıylaadır. Üniversitede 1521 yılından itibaren İbranice yanında Arap Dili ve Edebiyatı çalışmaları da yapılmaya başlanmıştır. Ancak Almanya'da oryantalist çalışmaların kurumsallaşması 1845 yılında Alman Şarkiyat Enstitüsü (German Oriental Society)'nün açılmasıylaadır. Alman şair Johann Wolfgang von Goethe'nin 1800'lerin başında Jena Üniversitesi rektörlüğünü yaparken "Orta Doğu Araştırmaları" üzerine bir kürsü kurulmasını önerdiği ve aynı dönemde üniversitede Süryani dili ve kùltürü profesörü olan George Wilhelm Lersbach'ın da bunu desteklediği nakledilmektedir. 1775'te Tübingen Üniversitesi'nden Christian Friedrich Schnurrer'in Doğu dilleri profesörü olarak atanması, ilahiyat çalışmalarından bağımsız bir oryantalist çalışmalar geleneğinin doğuşuna yol açmıştır. 1845'de açılan Alman Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, bugün Almanya'daki Şarkiyat çalışmalarının tamamını kataloglamakta ve Enstitü dergisi 1847'den beri yayınlanmaktadır. Alman kùltüründe Doğu'ya olan ilginin gelişmesinde farklı kaynaklar etkili olmuştur. Goethe'nin Doğu-Batı Divanı adlı eseri önemli örneklerden biridir.¹¹ Gerçekten de Goethe'nin Doğu kùltürü ve özellikle İslam şiirine ve Doğu ile Batı arasındaki kùltürel etkileşime olan ilgisini yansıtan bu eserin ismi Almanca çevirisi yapılan ve

⁷ Mahmud Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, s. 39-40

⁸ Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine", s.27, TDV İslam Ansiklopedisi, "Sir William Jones" maddesi, C. 23, s. 582

⁹ Maxime Rodinson, "Oryantalizmin Doğuşu", (çev.) Ahmet Turan Yüksel, Marife, S. 3 (2002), s. 176

¹⁰ Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine", s. 29

¹¹ Bülent Şenay, "Ortadoğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi" ve Almanya'da Oryantalist Çalışmalar, Marife, S. 3, Kış 2002, s. 248-250

Goethe'ye hediye edilen Hafız'ın Divanı'dan gelmektedir. Ancak Goethe'nin Doğu'ya ve İslam'a ilgisi, bu hediyeden çok daha önce Johann Gottfried Herder'in İslam ve Hz. Muhammed hakkındaki görüşleri ve İslam'ı daha yakından tanıyabildiği Müslüman Rus askerler vasıtasıyla başlamıştır.¹²

Almanya'da Şark araştırmalarına ilgi I. Dünya Savaşı'ndan önce sadece coğrafyacılar arasında değil Yakın ve Ortadoğu ile ilgilenen tüm araştırma grupları içinde uluslararası açıdan önemli bir aşamaya ulaşmıştır. İngiliz ve Fransızların siyasi ve kültürel denetimi daha çok Kuzey Afrika ve Mısır üzerinde yoğunlaşınca, Alman bilim adamları çalışmalarını Osmanlı toprakları üzerine ve çoğunlukla İslam toplumlarından geriye kalan kalıntılar ile antik Doğu'ya yönlendirmişlerdir. Suriye ve Filistin'de Baalbek, Palmyra, Petra kazıları ile Anadolu'da Truva ve Bergama gibi daha birçok kazı bunlar arasında sayılabilir. 1878 yılından beri yayınlanan "Alman Filistin Ekibi Yayınları (Zeitschrift des Deutschen Palastinavereins)" Suriye ve Filistin'de daha çok arkeoloji, botanik, topografik haritalar, tarımsal konular, dil ve yerleşim, jeoloji, demiryolu inşası gibi konularda hazırlanan raporlardan oluşmaktadır. Bu araştırmalarda önemli rol oynayan Alman jeologlarından Alfred Philippson Batı Anadolu'nun jeolojisini araştırmış, Max Blanckenhorn Suriye, Lübnan ve Filistin'in jeolojisi hakkında ilk araştırmaları yapmış, Ewald Banse ilk kez Osmanlı bölge coğrafyasını yazarken, Heinrich ve Richard Kiepert Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın büyük ölçekli haritaları yapmışlardır.¹³ Blanckenhorn'un Osmanlı devleti hizmetinde çalıştığına dair Osmanlı arşiv belgeleri de mevcuttur.¹⁴

Savaş sırasında Ahmet Cevdet Paşa gibi Batı'da eğitim almış yöneticiler tarihi eserlerin korunması konusunda Alman bilim adamları ile çalışmış, Suriye, Filistin ve Batı Arabistan için "Anıtlar İnceleme Bürosu" açılmasını istemiştir. Tarihi eserlerin korunmasına yönelik Alman-Türk Anıtları Koruma Komutanlığı (Deutsch-Türkisches Denkmalschutzkommando) kurulmasıyla monografi ve haritalarda yer alan antik ve İslami birçok yerleşim keşfedilmiştir. İki dünya savaşı arasında İngiliz, Fransız ve İtalyan yönetimin de Kuzey Afrika ve Ortadoğu sömürge, koloni veya manda yönetimi altındayken, Alman araştırmacılar henüz bağımsızlığını kaybetmeyen Türkiye, İran ve Güney Arabistan'a yoğunlaşmışlardır. Ancak III. Reich döneminde (1933-1945) Almanların dünyaya açılma ve bilimsel araştırma yapmalarını engelleyen kanunların getirilmesi ve Yahudi bilim adamlarının göçü nedeniyle Alman Şark araştırmaları sadece belli alanlarda başarılı örnekler vermiştir: Güney Arabistan'da coğrafi, etnolojik ve arkeolojik çalışmalar, Türkiye (Boğazköy), İran ve Irak'ta arkeolojik kazılar. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik iyileştirmeler ve seyahat sınırlamaları kaldırılmış ve coğrafyacılar Avrupa'da araştırma yapan ilk Alman grubu oluşturmuşlardır. Bu dönemde kurulan "Alman Araştırma Kurumu (Deutsche Forschungsgemeinschaft)" için sınırlı fonları dolayısıyla seyahatlerde Kuzey Afrika ve Ortadoğu yakınlık dolayısıyla mecburi bir seçimdi. Bu bölgelerde ulaşımın ucuz olması uygun bir bütçe ile araştırmaların yapılmasına imkân veriyordu ki bu da Kuzey Afrika ve Ortadoğu'nun Alman coğrafyacılar için neden popüler olduğunu açıklıyordu. Ortadoğu ülkelerine doktor ve işadamları dışında ilk girenler Alman coğrafyacılarıydı. 1951'de Fas, 1953'te Irak, 1954'te Afganistan, 1956'da İran, 1957'de Doğu Anadolu gibi birçok

¹² Fred Dallmayr, "Doğu-Batı Divanı: Goethe ve Hafız Diyalogu", Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, S. 9 (200), s.113-119

¹³ Eugen Wirth, "Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Alman Coğrafya Araştırmaları", çev., Hasan Bahadır, Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat, Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan, ed., Mustafa Demirci, Kömen Yayınevi, Konya, 2009, s.134-135

¹⁴ Abdulkadir Atar, "Hicaz Demiryolu ve Ürdün Ekonomisi Üzerindeki Etkileri, Journal of Academic Opinion, C.1, S. 2 (2021), s. 59

bölgede ilk araştırma gezilerini, kazı çalışmalarını, topografya, tarım ve göçebe topluluklar gibi farklı konularda çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.¹⁵

Alman coğrafyacıların bölgeye yönelik bu yoğun ilgisi ve çalışmaları Ortadoğu çalışmalarının disiplinler arası yapısına, bu çalışmaların ortaya çıkışında ve devam etmesindeki motivasyonların ne olduğuna dair önemli bilgiler vermektedir.

Almanların Ortadoğu çalışmalarına olan ilgisinde önemli bir kurum olan Alman Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün 1960'lardaki başkanı Hans Wehr, Ortadoğu ile ilgili araştırmaların yerinde yapılabilmesi amacıyla, Şam'da Fransızların açmış oldukları Enstitüye benzer bir kurumun açılmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. Onun çabalarıyla 1961'de Beyrut'ta Orient Institute adıyla bir Alman Şarkiyat Enstitüsü'nün açılması ve Alman İçişleri Bakanlığı ile Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı'ndan destek alınması sağlanmıştır. Ancak 1970'li yıllarda Lübnan'da başlayan ve uzun süren iç savaş, Almanya'nın vatandaşlarının bölgeden ayrılmasını talep etmesi ve Enstitü'nün 1987 yılında İstanbul'a taşınmasıyla sonuçlanmıştır. Enstitü yine İstanbul'da yer alan Alman Arkeoloji Enstitüsü ile birlikte zengin kütüphanesiyle yerli ve yabancı birçok araştırmacıya burs olanağı sağlayıp ev sahipliği yapmaktadır. 1990'lı yılların başında iç savaşın bitimiyle birlikte Enstitü Beyrut'ta tekrar açılmıştır. Almanya'daki Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü Alman hükümetinin yanında Volkswagen ve Fritz Thyssen Vakıflarının da desteğini almaktadır. Alman Şarkiyat araştırmaları ile Fransız ve İngilizlerin yaptıkları araştırmalar karşılaştırıldığında Almanların yaptığı araştırmaların kolonyalist amaçlar taşımadığı ve araştırmaların Said'in Oryantalizm eleştirisinde yer alan Foucaultcu bilginin bir güç olarak sömürgeci bir iktidar kurma çabasında olmadığı belirtilmektedir.¹⁶

Rus Arkeoloji Enstitüsü 1894'te İstanbul'da faaliyete başlamıştır. Enstitüyü ilk olarak Macar Enstitüsü ve Cumhuriyetle birlikte Alman ve Fransız Enstitüleri takip etmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar Bizans üzerine araştırmalarını devam ettiren araştırmacılar Savaş ile birlikte enstitülerin kapanması ya da faaliyetlerini durdurması ile sona ermiştir. Alman Arkeoloji Enstitüsü ise ilk olarak Roma'da kurulmuş, İtalya, Yunanistan, Mısır, Almanya ve Türkiye olmak üzere 5 farklı merkezde hizmet vermektedir. 1878 yılından itibaren Türkiye'de de bir enstitünün kurulması için girişimler olmuş ama Enstitü 1930 yılında hala hizmet verdiği Beyoğlu Sıraselviler'deki Alman Konsolosluk binasında açılmıştır.¹⁷

1894 yılında İstanbul'da açılan Rus Arkeoloji Enstitüsü de Rusya'nın yurtdışında açtığı ilk arkeoloji enstitüsüdür. Rusya Ortodoksluk kimliği dolayısıyla Bizans ile ilişki kurmaktaydı ve 19. yüzyıl siyaseti dolayısıyla kendisini Bizans'ın mirasçısı olarak görmekteydi. İç politikada farklı görüşte olan Rus siyasetçileri ve entelektüelleri, konu dış politika olunca Balkanlar ve bir zamanlar Bizans olan topraklarda Rusya'nın aktif bir rol oynaması konusunda aynı görüşü paylaşmaktaydılar. Bu yaklaşım Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün faaliyetlerinin şekillenmesinde devletin ve entelektüellerin Doğu Sorunu, Balkan siyaseti, ekonomi ve strateji gibi konular kadar Slav ve Ortodoks aidiyeti, Rus İmparatorluk kimliği konularının da etkili olduğunu göstermektedir. Enstitü'nün kuruluş fikrinin üniversitelerde değil de Rus Büyükelçiliği'nde çalışan bir görevlinin projesiyle ortaya çıkmış olması enstitü ile dış politika ilişkisinin en belirgin örneğidir. Proje, Balkanların Rusya için önemine ve bölgede Avrupalı devletler ile rekabete dikkat çekmektedir. Rusya'nın sadece askeri güce değil kültürel işbirliğine önem vermesi gerektiği, aksi takdirde Avrupalı devletlerin bu boşluğu dolduracağı ve Rus entelektüellerinin de Avrupa kültürüne etkisinde

¹⁵ Wirth, "Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Alman Coğrafya Araştırmaları", s.136-137

¹⁶ Şenay, "Ortadoğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi", s. 249-250

¹⁷ Mehmet Şahin, "Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Ayasofya Kazıları (1935-1939)", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, S. 87 (2024), s. 93

yakınlaşacağına vurgu yapılmaktadır. Bunun için Rus Arkeoloji Enstitüsü gibi kurumlar vasıtasıyla bilimsel ve kültürel işbirliği ile Balkanlarla olan bağlar güçlendirilebilecek ve Batı Avrupa'nın kültürel gücüne karşı konulabilmektedir. Enstitü İstanbul, Karadeniz Kıyıları ve Balkanlarda önemli araştırmalar yapmıştır.¹⁸

Doğu çalışmaları ve Şarkiyatçılık alanında uzun yıllar süren bu çalışmalar I. Dünya Savaşı süresince ve sonrasında da devam etse de II. Dünya Savaşı ile birlikte Batı'da koşullar değişmiş ve Avrupa'nın egemenlik ilişkilerindeki hakim rolü savaştan büyük bir başarı ile çıkan ABD'ye geçmiştir. Bu siyasi ve ekonomik güç Doğu'ya yönelik çalışmaların da artık ABD önderliğinde yapılmasını gündeme getirmiştir. Bu yeni koşullar ve ortaya çıkan yeni ilişkilere ABD hakim olmakta, yorumlamakta ve çözmektedir. Bunun göstergesi Modernleşme ve kalkınma gibi çalışmaların ABD akademisi tarafından geliştirilmesidir.

II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1930'ların sonunda İngilizlerin Ortadoğu'da kurduğu ve o güne kadar Afrika'yı kontrol eden ve Kahire'de yer alan Ortadoğu Hava Komutanlığı Mısır Filistin, Ürdün ve Irak'tan sonra Sudan, Somali, Kıbrıs ve Basra Körfezi'ni de kontrol etmeye başlamıştır.¹⁹ Bu durum savaş sonrası dönemde Ortadoğu kavramının yaygınlaşması ve bir ölçüde resmi olarak yerleşmesinin de başlangıcı olmaktadır.

Ancak Lockman'ın belirttiği gibi 1940'lı yılların sonunda ABD'de çok az kişi Ortadoğu hakkında bilgi sahibiydi. Az sayıda Oryantalist Ortadoğu'daki gelişmelerle ilgilenmekte, Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini bilmekte ve bu dillerin öğretimi az sayıda kurumda ve eski yöntemlerle yapılmaktaydı. ABD Ortadoğu hakkında bilgisini arttırmak için II. Dünya Savaşı ve sonrasında dış ve istihbarat servislerindeki personel ihtiyacını çoğunlukla bölgeye daha önce gitmiş Protestan misyonerlerin çocukları Beyrut Amerikan Üniversitesi gibi kurumlarda eğitim görmüş kişilerle gidermek durumundaydı. Bunlar Henry Kissinger'ın yeni dış politika ekibinin 1970'lerde gelişine kadar Dışişleri Bakanlığı'ndaki Arabiyatçılar kadrosunu oluşturmaktaydı.²⁰

Sonuç

Ortadoğu çalışmalarının başlangıcı ve ilk kurumsallaşma çabalarında Batı'nın bölgeye yönelik, dil ile ilgili, coğrafi, dini, entelektüel, kültürel ve tarihi ilgisi zamanla yerine siyasi ve uluslararası ilişkilere yoğunlaşan bir yapıya dönüşmüştür. Bu ilginin başlangıcında Oryantalist bilgi üretiminin ilk örnekleri olarak Batılı ülkelerce açılan dil ve kültür merkezleri, coğrafi geziler, modern dönem Ortadoğu çalışmalarının kurumsal temellerini oluşturmaktadır. Ancak zamanla koşullar değişmiş, Batının Ortadoğu'ya yönelik ilgisinin içeriği belli konulara doğru yönelirken, Ortadoğu çalışmalarında Avrupa etkisi yerini ABD kaynaklı merkezlere ve çalışmalara bırakmıştır.

Kaynakça

- Atar, Abdulkadir. "Hicaz Demiryolu ve Ürdün Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", *Journal of Academic Opinion*, C.1, S. 2 (2021)
- Bulut, Yücel. "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine", *Marife*, S. 3 (2002),
- Bulut, Yücel. "Sir William Jones", TDV İslam Ansiklopedisi

¹⁸ Pınar Üre, "İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914)", *Toplumsal Tarih*, No. 311 (Kasım 2019), s. 17-19

¹⁹ Roderic H. Davison, "Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, Volume 38, No.4, Temmuz 1960, s. 669

²⁰ Zachary Lockman, *Hangi Ortadoğu*, s.189-190

- Dallmayr, Fred. “Doğu-Batı Divanı: Goethe ve Hafız Diyalogu”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 9 (200)
- Erkan, Ümmet. “Şarkiyatçılığın Tarihsel, Felsefi Temelleri ve Garbiyatçılık”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, 1 (2016)
- H. Davison, Roderic. “Where is the Middle East”, *Forreign Affairs*, Volume 38, No.4, Temmuz 1960
- Lockman, Zachary. *Hangi Ortadoğu?*, (çev.) Burcu Birinci, Küre Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2016
- Rodinson, Maxime. “Oryantalizmin Doğuşu”, (çev.) Ahmet Turan Yüksel, Marife, S. 3 (2002)
- Said, Edward. *Şarkiyatçılık Batı’nın Şark Anlayışları*, (çev.) Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, Mart 1999
- Şahin, Mehmet. “Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün Ayasofya Kazıları (1935-1939)”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, S. 87 (2024)
- Şenay, Bülent. “Ortadoğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi” ve Almanya’da Oryantalist Çalışmalar, *Marife*, S. 3, Kış (2002)
- Ülgen, Pınar. “Geç Ortaçağ’da Avrupa’daki Üniversiteler ve Eğitim”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S.14 (2010)
- Üre, Pınar. “İstanbul’da Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914)”, *Toplumsal Tarih*, No. 311 (Kasım 2019)
- Wirth, Eugen. “Orta Doğu ve Kuzey Afrika’daki Alman Coğrafya Araştırmaları”, (çev.) Hasan Bahadır, *Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim, Kültür ve Sanat, Prof. Dr. Mikail Bayram’a Armağan*, (ed.) Mustafa Demirci, Kömen Yayınevi, Konya, 2009
- Zakzuk, Mahmud Hamdi. *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, (çev.) Abdulaziz Hatip, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006
- Bulut, Yücel. “Oryantalizm”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> (08.01.2024)

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.
Katkı oranı beyanı: Tek yazarlı %100
Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur.